

УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2'37«1710»

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.5.1/01>**Дзира І. Я.**

Київський національний університет технологій та дизайну

МОВНІ КЛІШЕ В «ПАКТАХ ТА КОНСТИТУЦІЯХ ЗАКОНІВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО» 1710 РОКУ

У статті вперше зроблено спробу дослідити мовні кліше, що вживаються в тексті визначної пам'ятки українського конституціоналізму – «Пактах та конституціях законів і вольностей Війська Запорозького» 1710 р. Залежно від функціональних особливостей виокремлений масив мовних кліше поділено на три групи. Оскільки поряд із загальними нормативними приписами Конституція також містила правове регулювання окремих аспектів суспільних взаємин, то в ній найчисленнішу групу становлять загальногалузеві, міжгалузеві та галузеві кліше. Залучені в порівняно невеликій кількості рамково-відсильні кліше різними способами позначали складові частини документа, забезпечували його композиційну єдність, а також пов'язували з іншими юридичними актами Української гетьманської держави. Поодинокі акціоноально-імперативні кліше відіграють важливу роль у позначенні інституційних дій, спрямованих як на окремі статті Конституції, так і на її текст у цілому.

Загалом клішовані сполуки виконували в документі узагальнювальну, оцінно-характеристичну, виділювальну, сполучну, стилетворчу та інші функції. Про їхнє тривале побутування в офіційно-діловому стилі староукраїнської мови свідчать зафіксовані випадки заміни стрижневого або нестрижневого компонента синонімом, а також приклади генералізації або конкретизації семантики. Попри те, що розлогі мотивувальні частини нормативних положень нерідко мають художньо-публіцистичний характер, використані укладачами клішовані сполуки завдяки своєму офіційному забарвленню відіграють роль своєрідних маркерів, які підтверджують належність тексту документа до офіційно-ділового стилю. Задіяні в Конституції клішовані мовні засоби переконливо свідчать про спадкоємність традицій модельного укладання юридичних текстів, дотримання формальних і змістових норм організації викладу матеріалу документів у справочинстві Гетьманщини наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Ключові слова: документ, мовні кліше, офіційно-діловий стиль, стійке словосполучення, юридичний текст.

Постановка проблеми. Поряд із законодавчою термінологією однією з невід'ємних жанрово-стильових особливостей юридичного тексту є наявність стандартних словесних зворотів (кліше). Їхнє широке використання в юридичних документах є наслідком тривалої еволюції офіційно-ділового стилю української мови та свідчить про дотримання усталених традицій та правил викладу правової думки. З огляду на це всебічне вивчення понятійно-термінологічного апарату юридичного тексту набуває особливої ваги. А втім, на відміну від законодавчої термінології, юридичним кліше вітчизняні лінгвісти приділяють набагато менше уваги.

На сьогодні проблема функціонування мовних кліше в законодавчих актах виглядає актуальною,

оскільки вона безпосередньо пов'язана з однозначним тлумаченням змісту та забезпеченням якості мови ділових паперів. Її дослідження в діахронічному аспекті дозволить пролити світло на формування офіційно-ділового стилю української мови, зокрема з точки зору успадкування й передачі книжно-традиційних зв'язків, познайомити зі стародавньою організацією справочинства. Крім цього, результати вивчення законодавчих кліше можна успішно залучати до практики викладання спецкурсів з юридичного документознавства й культури ділового мовлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Поглибленню інтересу до типових мовних зворотів офіційно-ділового стилю сприяли праці

М. А. Жовтобрюха, А. П. Коваль, Л. І. Мацько, Н. М. Сологуб тощо. На сучасному етапі клішовані одиниці в контексті граматичної специфіки мови українського законодавства студіює О. І. Білоусова [1]. Стійкі словосполучення в дипломатичних текстах стали об'єктом наукових зацікавлень О. М. Мацько [7]. Фразеологію офіційно-ділового стилю на матеріалі документів першої половини ХІХ ст. досліджує О. І. Сушко [10]. Структурні, семантичні та прагматичні особливості фразеологізмів офіційно-ділового стилю в загальних рисах висвітлює О. О. Мунтян [8]. Вагомим внеском в історичну фразеологію є монографія І. Черевко, частина якої присвячена системному аналізу семантики, структури та продуктивності фразеологічних одиниць в офіційно-діловому стилі української мови ХVІ–ХVІІ ст. [11]. На жаль, використання мовних кліше в пам'ятках справочництва Гетьманщини ХVІІІ ст., як правило, залишається поза увагою вітчизняних науковців.

Постановка завдання. Мета запропонованої розвідки полягає в аналізі мовних кліше, вміщених до «Пактів та конституцій законів і вольностей Війська Запорозького» 1710 р. Автор поставив завдання охарактеризувати основні види мовних кліше, а також визначити особливості функціонального прояву цієї категорії стійких словосполучень у тексті пам'ятки. Об'єктом дослідження є зафіксовані в офіційному документі мовні кліше.

Враховуючи вплив лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів на процес укладання нормативно-правових актів, у статті використано описовий та статистичний методи з прийомами спостереження, узагальнення, класифікації, а також залучено жанрово-стилістичний, контекстуальний та інтерпретаційний підходи.

Джерелом дослідження стала визначна пам'ятка національної та європейської політичної думки ХVІІІ ст. – «Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького» 1710 р. (далі Конституція – І. Д.).

Виклад основного матеріалу. Прийнятий 16 (5) квітня 1710 р. на козацькій раді в Бендерах нормативно-правовий акт встановлював державний устрій Гетьманщини, виборчу систему, визначав принципи організації й діяльності органів влади, основні права та обов'язки окремих станів суспільства.

Конституція складається з назви документа, інвокації, преамбули, 16-ти статей та присяги новообраного гетьмана Пилипа Орлика. До назви, крім жанрового визначення законодавчого акта,

входить найменування сторін договору, а також інформація про час і місце його укладання.

Текст документа починається з інвокації – молитовного звернення про захист до Отця, Сина, Святого Духа та Святої Трійці: «*Во имя Отца и Сына и Святого Духа, Бога во Троице Святой славимого*» [3, с. 155]. Подібна вступна релігійна формула протягом ХVІ–ХVІІІ ст. була обов'язковим реквізитом такого виду приватних (особистих) документів, як заповіт. Наступне речення: «*Нехай станеться на вѣкопомную Войска Запорожского и всего народа малороссийского славу и паматку*» [3, с. 155], в тлумаченні М. П. Василенка, наголошувало на тому, що «договір має не тимчасове, скороминуще значення, а вічне, є основним актом» [2, с. 142]. Розлога преамбула містить стислий виклад історії українського народу, легітимізує існування козацького стану, висвітлює юридичну сутність українсько-московських і українсько-шведських взаємин.

Перші три статті Конституції визначали державну релігію, державні кордони, а також союзницький характер стосунків із Кримським ханством. Стаття 4-та обумовлювала політико-правовий статус Війська Запорозького Низового, а 5-та окреслювала територіальні межі його володінь. У статтях 6-й – 10-й здійснена спроба шляхом юридичного оформлення статусу, повноважень і обов'язків гетьмана й козацької старшини узаконити взаємини між основними суб'єктами політичної системи Української держави. Про права міщанства, купецтва й селянства йшлося у статтях 12-й і 14-й. Стаття 13-та підтверджувала привілейований статус Києва та інших міст із магдебурзьким правом. Решта статей унормовували ряд соціальних, фінансових та економічних питань, актуальних для суспільного життя Гетьманщини кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст.

До основного тексту додана присяга Пилипа Орлика, у якій новообраний гетьман зобов'язується дотримуватися та втілювати в життя положення всіх статей Конституції й «*непремѣнно исполняти милость, вѣрность и печаловитое ку отчизнь Малороссийской, матцѣ n[a]шой*» [3, с. 166]. За припущенням М. П. Василенка, під час складання Конституції козацької старшини могли взоруватися на формальну схему *роста conventa* польських королів [2, с. 142].

Сучасні лінгвісти потрактовують кліше як регулярно відтворювані нетермінологічні мовні засоби, що мають цілісне значення, зберігають стійку або відносно стійку семантику та структуру й виконують текстоутворювальну, номінативну,

інформативну, інтерпретаційну, виділювальну та сполучну функції. Усі дослідники сходяться на тому, що мовні кліше виступають маркером певного стилю або комунікативного акту. Наприклад, до енциклопедії «Українська мова» вміщено таке визначення базової дефініції: «Кліше... – мовний засіб, стандартний зворот, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах... К. є конструктивними одиницями мовлення, що відображають у свідомості часто повторювані явища дійсності, зберігають свою семантику і виразність, служать ознаками певного стилю чи певної ситуації...» [9, с. 237].

Спираючись на запропонований М. В. Батюшкіною функціональний підхід до класифікації матеріалу, із загального масиву вміщених до Конституції стандартних засобів законотворчості можна виокремити три основні групи. До першої належать як загальногалузеві й міжгалузеві кліше, що забезпечують виклад універсальної інформації для правового регулювання суспільних відносин (*права и волности войсковые поламати* [3, с. 156]; *совѣтовати обовязани будут* [3, с. 161]; *пактами... стверженных* [3, с. 158]; *вѣчне отданы и пактами обварованы zostали* [3, с. 158]; *упросити... такого трактату* [3, с. 158]; *праволомство и утеменжене учинило* [3, с. 159]; *обыклымъ порадкомъ* [3, с. 160]; *во всѣхъ правах и привилеях слушне наданных, непорушимо жебы захованы были* [3, с. 164] тощо), так і галузеві (аспектуальні), пов'язані з окремою сферою суспільних відносин (*явные... знаки доводы и початки* [3, с. 156]; *мѣеть и повинень будетъ... старатися и крѣпко застановлятися* [3, с. 157–158]; *владгою своею, долженъ будет оное искореняти* [3, с. 158]; *всѣ стараня ложити* [3, с. 158]; *должностію уряду своего обовязанъ будетъ* [3, с. 159]; *привлацивши себѣ неслушне и безправне самодержавную владгу* [3, с. 160]; *моцны будут волными голосами* [3, с. 161]; *персональный пожитокъ* [3, с. 162]; *приватною своею владгою* [3, с. 160]; *на судъ войсковый енералный такуюю справу чи то криминальную, чи ли некриминальную повинень будетъ здати* [3, с. 162]; *якіе до чіею чину и повинности будут належати* [3, с. 162]; *до жадныхъ справъ, докладовъ и дѣлъ войсковыхъ не повинни интересоватися* [3, с. 162]; *тилое и неусыпное мѣти око* [3, с. 163] тощо). Поширеність обох різновидів кліше даної групи обумовлена природою пам'ятки, що поряд з нормативними приписами загального характеру містить також певні «частковості, хоча й продиктовані життєвими обставинами, тому й важливі в життєвому побуті» [2, с. 147].

Другу групу складають акціонально-імперативні кліше, що позначають інституційні дії, спрямовані на окремі положення, статті або текст Конституції в цілому. По-перше, «Ці формули виступають кожного разу як сигнал певного типу інформації» [6, с. 53], а по-друге, є засобом тлумачення правових норм: *Теды и тепер таковый порадокъ общимъ договоромъ устанавлиється и непремѣнно узаконяется, абы* [3, с. 162]; *Тое жѣ право должны будутъ и полковники заховати* [3, с. 163]; *повагою сего акту елекціалного постановляється* [3, с. 164]. Крім цього, акціонально-імперативні кліше використовувалися для імплементації Конституції в правове поле Української гетьманської держави. Так, уже в назві документа зазначається, що *«Договоры и постановленя... с полною з обоихъ сторонъ обрадою утверженныя и при волной елекції формальною присягою от... ясневелможного гетмана потверженныя...»* [3, с. 155]. А наприкінці статейного переліку й присяги Пилипа Орлика подибуємо стереотипні фрази про засвідчення, що надавало документів юридичної сили й підтверджувало відповідальність гетьмана за дотримання його положень: *договоры засѣ сїи и постановленя... его велможность не тылько подписомъ руки своей, лечь и формальною присягою и притисненемъ печати войсковою изволилъ потвердити* [3, с. 165]; *А тое все подписомъ руки моею власною и печатю войсковою ствержаю* [3, с. 166]. Через несприятливі політичні обставини Конституція не змогла стати діючим законом. Окремі її положення набули чинності в межах тієї частини Правобережної України, на яку в 1711 і 1713 рр. поширювалася влада П. Орлика. З огляду на це до Конституції не вносилися зміни та доповнення, а тому в ній відсутні акціонально-імперативні кліше, призначені для забезпечення трансформації тексту.

Третю групу утворюють рамково-відсылні кліше, що словесним або словесно-цифровим способом позначають складові частини пам'ятки й дають змогу різними способами оформити відсилання до тексту документа або його структурного компонента. Відповідні стійкі словосполучення сприяють зовнішньому вираженню композиційної будови Конституції, формують ієрархію її структурних одиниць, акцентують увагу на необхідності самостійного розгляду кожного позначеного елемента, допомагають уникати невиправданих повторів. Також використані відсилання забезпечують зв'язок між окремими положеннями Конституції й різними юридичними актами єдиного законодавчого простору Української гетьманської держави.

Внутрішні рамково-відсильні кліше представлені в пам'ятці одиничними прикладами: *всѣхъ тутъ послѣдующихъ пунктами изображенныхъ* [3, с. 157]; *присягаю... сіє договори и постановленія тутъ описанные... во всѣхъ пунктахъ, комматахъ и періодахъ непремѣнно исполняти* [3, с. 165–166]; *теды в первомъ семъ пунктѣ о вѣри с[вя]той православної восточного исповѣданія дѣло надлежитъ начати* [3, с. 157]. Третє з наведених відсилань є конкретним, оскільки складається з порядкового й видового позначення структурного компонента та маркувального вказівника його змісту.

Незначну продуктивність демонструють зовнішні узагальнені рамково-відсильні кліше, утворені поєднанням маркувального вказівника й зауваги з невизначеною семантикою без вказівки на конкретні норми чи закони: *ведлугъ давныхъ правъ и привилегевъ* [3, с. 160]; *ведлугъ давныхъ правъ и волностей* [3, с. 160]; *ведлугъ артикуловъ правныхъ* [3, с. 166] тощо. Скажімо, на початок XVIII ст. поняття «прав і вольностей» хоча вже й увібрало в себе юридично визначені принципи соціально-економічних і правових прерогатив, проте представники кожного стану чи прошарку суспільства продовжували по-своєму тлумачити його зміст [4, с. 268–269]. Більше конкретики спостерігаємо натомість у такому прикладі: *Прето... помянутая станція повинна быти отставлена и весьма зпесена* [3, с. 165]. Адже тут ідеться про скасування зафіксованих спеціальними стаційними ресстрами натуральних поборів, які стягувалися з податних станів Гетьманщини на утримання найманого війська.

Однією з ознак розглянутих кліше є варіативність, що досягається за рахунок розширення або звуження їхнього значення. Іншим шляхом реалізації варіативності є заміна синонімом стрижневого або нестрижневого компонента під час побудови стійкого словосполучення. Пор.: *формальною присягою... потверженные...* [3, с. 155]; *присягою стверженьныхъ* [3, с. 155]; *собою потверженьныхъ* [3, с. 156]; *собою поприсяженьныхъ* [3, с. 157]. Введені до складу стійких словосполучень додаткові (факультативні) лексичні елементи конкретизують їхній зміст, ускладнюють традиційну структуру. На відміну від двокомпонентних, багатоконпонентні кліше можуть виступати смисловими репрезентаторами окремих внутрішньо замкнених фрагментів тексту документа, передусім абзаців.

Як правильно підмітила О. Л. Доценко, «Кожний постулат Конституції має досить розлогу мотивувальну частину, яка часто має не правовий, а художньо-публіцистичний характер, виконуючи замість імперативно-констатувальної, функцію емоційно-експресивного впливу [5, с. 120–121]. Та попри це текст документа характеризується офіційністю, лаконізмом, прагненням до стандартизації, точності та обмеження емоційності. Залучені до викладу матеріалу готові стійкі словосполучення, так само як і в інших ділових паперах, слугують ефективним засобом «скорочення невиправданої інформаційної надлишковості», «пришвидшують процес укладання документа», а також «відзначаються інформаційною місткістю» [6, с. 52–53]. Завдяки своєму офіційному забарвленню клішовані сполуки відіграють роль своєрідних маркерів, які засвідчують належність тексту Конституції до офіційно-ділового стилю. Щоправда, впливи живої народнорозмовної стихії позначилися на окремих стійких словосполученнях, надавши їм певного образно-експресивного відтінку (*пильное и неуспынное мѣти око* [3, с. 163]).

Висновки. Таким чином, нетермінологічні стійкі словосполучення брали активну участь у формуванні офіційного характеру Конституції. Частота їхнього використання свідчить про чітко позначену тенденцію до уніфікації тексту документа, у якому вони виконували узагальнювальну, оцінно-характеристичну, виділювальну, сполучну, стилетворчу та інші функції. Враховуючи нормативно-правову природу пам'ятки, її укладачі для вираження волевиявлення передусім послуговувалися загальногалузевими, міжгалузевими й галузевими мовними кліше. Значно рідше трапляються в ній рамково-відсильні кліше, а акціонально-імперативні кліше взагалі репрезентовані поодинокими прикладами. Задіяні в Конституції клішовані мовні засоби переконливо свідчать про спадкоємність традицій модельного укладання юридичних текстів, дотримання формальних і змістових норм організації викладу матеріалу документів у справочинстві Гетьманщини наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Перспективи подальших досліджень убачаємо в характеристиці комплексу юридичних кліше з тих правових джерел, що були покладені в основу Конституції.

Список літератури:

1. Білоусова О. І. Граматична специфіка мови українського законодавства: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2010. 20 с.
2. Василенко Н. П. Конституція Филиппа Орлика. *Академічна юридична думка* / укладачі: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Ін Юре, 1998. С. 135–153.
3. Вовк О. Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. *Архіви України*. 2010. № 3–4. С. 145–166.
4. Дзира І. Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти: [монографія]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 567 с.
5. Доценко О. Л. Історія мови українського справочинства: навч. посіб. 2-ге вид., допов. / за ред. С. М. Гусарова. Київ: Альфа Реклама, 2010. 300 с.
6. Коваль А. П. Культура ділового мовлення. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Вища школа, 1977. 296 с.
7. Мацько О. М. Мовні формули в дипломатичних текстах сучасної української мови (функціонально-стилістичний аналіз): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2001. 21 с.
8. Мунтян О. О. Фразеологія офіційно-ділового стилю української мови. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2024. Вип. 74. Т. 2. С. 178–183.
9. Сологуб Н. М. Кліше. *Українська мова: енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2000. С. 237.
10. Сушко О. І. Фразеологія офіційно-ділового стилю української мови (на матеріалі документів першої половини XX століття): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Слов'янськ, 2006. 19 с.
11. Черевко І. Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII століть: семантика, структура, стиль: [монографія]. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 236 с.

Dzyra I. Ya. LANGUAGE CLICHES IN THE “PACTS AND CONSTITUTIONS OF THE LAWS AND FREEDOMS OF THE THE ZAPOROZHIAN HOST” OF 1710

Along with the legislative terminology, one of the essential genre-stylistic features of the juridical text is the presence of standard verbal turns (clichés). Their wide use in juridical documents is a consequence of the long-term evolution of the formal business style of the Ukrainian language and indicates adherence to established traditions and rules of presentation of legal opinion. The study of linguistic clichés in a diachronic aspect will shed light on the formation of the formal business style of the Ukrainian language, in particular from the point of view of the inheritance and transmission of book-traditional ties, and introduce the ancient organization of clerical work.

The purpose of this article is to analyze the language clichés contained in the «Pacts and Constitutions of Laws and Freedoms of the Zaporozhian Host» of 1710. The author set the task of characterizing the main types of language clichés, as well as to determine the features of the functional manifestation of this category of stable word units in the text of the document.

Depending on the functional features, the isolated massif of linguistic clichés is divided into three groups. Since, along with general regulations, the Constitution also contained legal regulation of certain aspects of social relations, the largest group in it is field-wide, inter-field and field clichés. Included in a relatively small number of scope-reference clichés, they marked the constituent parts of the document in various ways, ensured its compositional unity, and also connected them with other juridical acts of the Ukrainian hetman state. Individual action-imperative clichés play an important role in marking institutional actions aimed at both individual articles of the normative-legal act and its text as a whole.

In the article, for the first time, an attempt is made to investigate linguistic clichés used in the text of the remarkable monument of Ukrainian constitutionalism – «Pacts and Constitutions of Laws and Freedoms of the Zaporozhian Host» of 1710.

In general, clichéd units performed summarizing, evaluative and characteristic, distinguishing, connecting, style-creating and other functions in the document. Their long existence in the formal business style of the Old Ukrainian language is evidenced by the recorded cases of replacing a core or non-core component with a synonym, as well as examples of generalization or specification of semantics.

Key words: document, language clichés, formal business style, stable phrase, juridical text.